

IRODALOM ÉS POLITIKAI IDENTITÁS

ESZMETÖRTÉNETI KONFERENCIA
2024. MÁJUS 23-24. PETŐFI IRODALMI MÚZEUM

EPIKAI HOLOKAUSZTEMLÉKEZET A KÁDÁR-RENDSZERBEN

EMLÉKEZETPOLITIKA = 2024: a holokauszt 80. emlékéve

- ▶ ez a magyar és zsidó emlékezetközösség számára fontos határpont: 80 év jelöli a kollektív emlékezet küszöbét, a „sodródó hasadékot” (*floating gap*):
- ▶ a biografikus megélt múlttapasztalatra épülő kortársi-kommunikatív emlékezet átfordul a kulturális emlékezet síkjára
- ▶ A holokauszt szingularitása
- ▶ 1. az emberi bűn új jogi kategóriája: NÉPIRTÁS (GENOCÍDIUM)
- ▶ 2. a magyar történelemben Trianon mellett a másik TRAUMATIKUS TÖRTÉNELMI ESEMÉNY
- ▶ Számunkra, 2024-ben az irodalmi holokauszt-reprezentáció kérdése a rasszista biopolitika által véghezvitt népiirtás emlékezetfordulóján a traumatikus közös múlt eseményeként jelenik meg.
- ▶ AZ ELŐADÁS TÉZISE: a Kádár-rendszer kommunikatív holokausztemlékezetében 1974-1975-ben emlékezettörténeti fordulat ment végbe, amely a magyar holokausztirodalom megszületéséhez vezetett
- ▶ Kádár-rendszer (1956-1989): a magyar irodalom számára a szemtanúk nemzedéke jóvoltából a vészidőszak alapvetően a kortárs emlékezet körébe tartozott

A HOLOKAUSZTIRODALOM EMLÉKEZETTÖRTÉNETI FORDULATA 1974-75

▶ A holokauszt múlt emlékezettörténeti fordulópontja a magyar epikában

1. Ember Mária: *Hajtűkanyar*. (1974)
2. Bárdos Pál: *Az első évtized*. (1975)
3. Moldova György: *Szent Imre-induló*. (1975)
4. Gyertyán Ervin: *Szemüveg a porban*. (1975)
5. Kertész Imre: *Sorstalanság*. (1975)

Mementó. Magyarország 1944. (1975)

a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága a felszabadulás 30. évfordulójára a hivatalos emlékezetpolitika reprezentatív kiadványa. Az utolsó fejezet holokausztirodalmi válogatás, Zsadányi Oszkárnak a holokauszt áldozataként elhunyt írókat számba vevő rövid írása.

1975 = prózafordulat: a posztmodern magyar irodalom születése (Mészöly Miklós: *Alakulások, Film*)

EMBER MÁRIA: HAJTÚKANYAR

„Ennek a könyvnek a tárgya nem a zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél,
az magyar történelem.”

Műfaja: lélektani dokumentumregény

Narráció: nem lineáris időrend szerint beszéli el a múltat
Az elbeszélés fikatív jelene, a nyitány és a befejezés helye:

a **strasshofi gyűjtőtábor 1944-1945**

Az elbeszélői nézőpont a 13 éves fiúgyermeké (a szövegben *Gyermek*), aki anyjával és két idős nőrokonnal (Nelly és Fáni nénivel) együtt raboskodik

Attraktív emlékezetpoétika: a személyes emlékezet és a történelmi emlékezet integrálása az önéletrajzi fikció és archivált dokumentumok egymásbaépítésével valósul meg (pl. Ernst Weber bírósági perének tudósításai)

BÁRDOS PÁL: ELSŐ ÉVTIZED

„Emlékszem a bűnre, s ha regénybe írom, akkor ezzel megpróbálom bevésni a kollektív memóriába, az emberiség emlékezetébe. Nehéz ez a súly nekem egyedül, szétosztom hát az olvasók között.”

- ▶ Bárdos Pál is a **strasshofi gyűjtőtábor** foglya volt: dísz-zsidók (*Paraden-Juden*)
- ▶ Az egyenes vonalú cselekmény a makói családi élet leírásától a szegedi deportáláson és az ausztriai táborélet bemutatásán keresztül a szabadulás, majd a magyar határ átlépéséig ível.
- ▶ Az író 8 évesen anyjával, 6 éves öccsével, és két nagyszülőjével került a neunkircheni falusi lágerbe, ahol hadiüzemben dolgoztak - családregény műfaji kódja
- ▶ Nem a múltbeli gyermek nézőpontja, hanem **a regényén dolgozó visszaemlékező alany szólama a meghatározó**, aki hosszan tárgyalja a magyar és a zsidó identitás kérdését, az emlékezés terhével küszködő író erőfeszítéseit munkájával.
- ▶ Az elbeszélő emlékezetének a lexikális történelmi tudás és a családi emlékezet adja a keretét.
- ▶ Bárdos további holokausztpolitikai művei: *A második évtized* (1981), autobiográfiája: *Keresztül-kasul az életen* (2008), *Stan és Pan* (1988)

MOLDOVA GYÖRGY: A SZENT IMRE-INDULÓ

„Bármilyen rosszul hangzik: ezek az idők bizonyos szolgálatot tettek a zsidóságnak.
Eloszlatott minden illúziót, hogy kibújhat a bőréből.”

1. Trilógia: *A Szent Imre-induló*, *Elhúzódó szüzesség* (1981), *Az utolsó határ* (1989)
Moldova memoárja: *Az utolsó töltény 5. kötete*
2. a regény sok elemében eltér az önéletrajztól (anyja megjárta a koncentrációs tábor)
3. elbeszélő: nem a holokauszt túlélő hangján beszél, a mű hagyományos családregényként is olvasható
4. A főhős, Köhidai Miklós éppúgy 11 éves mint Moldova volt 1944-ben, az alapszituáció is egyezik: a zsidótörvények miatt a gyermeket nem veszik fel a gimnáziumba, ahova a háború után bekerül
5. pesti zsidó családtörténet: az apa munkaszolgálatos behívójától a gettóélményen át az anya 45 utáni esküvőjéig. A holokausztot egy kamasz családjától való elhidegülésének történeteként cselekményesíti.
6. A regény **zsidókritikai holokauszt-reprezentációja**: negatív színben ábrázolja a Zsidó Tanács kollaboráns működését, illetve együttérzés nélkül a zsidók önámító, normakövető viselkedését - oka: az asszimiláció
7. A regény epikai megformálása az igényesebb lektűrök szintjén mozog.
8. Az *Elhúzódó szüzesség*ben a gátlásos főhős személyiségalkatát a stigmaként viselt zsidó lét határozza meg.
Az utolsó határ Köhidai kivándorlásával végződik, miután az egykori nyilasok meggyilkolják szerelmét.

GYERTYÁN ERVIN: SZEMÜVEG A PORBAN

„Az életünk függött a politikától, érthető, ha szenvedélyesen foglalkoztunk vele.”

- ▶ Gyertyán Ervin: 4 hónapos munkaszolgálat Erdélyben, Pesten megszökött az alakulatától, apja Ergeneuban éhen halt.
- ▶ átpolitizált **antifasiszta holokauszt-ábrázolás**: a 17 éves Görög Imre elbeszélő nem kommunista párttag, de elkötelezett marxista, akinek a zsidókérdés az antiszemitizmus kérdését jelenti, melyet világnézeti meggyőződése szerint a zsidó identitást felszámoló szocialista humanizmus fog megoldani
- ▶ A regény érdekessége: az elbeszélőben felismerhető az író önéletrajzi alakmása, a cselekmény középpontjában mégis Manheimer Imre nevű osztálytársa áll
Manheimer: a kamenyec-podolszki tömegmészárlás szemtanú túlélője. Élete a tömeggyilkosság hatására hitét veszített ortodox zsidó patológikus túléléstörténetére, a trauma kudarccal végződő feldolgozására példa.
- ▶ Első rész: 1942-43-ban játszódik a történet, a pesti gimnazisták iskolai és szerelmi ügyei mellett Manheimer hazaérkezése és traumatizált viselkedése a legfontosabb motívum.
- ▶ Második rész: a harminc évvel későbbi író lép színre, aki elmeséli, miként írta meg a könyvét, s nyomozta ki Manheimer történetének hiányzó epizódjait.
- ▶ Gyertyán memoárja: *Ingovány és lidérc (1938-1953)*

KERTÉSZ IMRE: SORSTALANSÁG

„Állíthatom, bizonyos fogalmakat kizárólag egy koncentrációs táborban érthetünk teljesen meg.”

- ▶ MUZULMÁNTAPASZTALAT: égből figyelő, élet és halál megkülönböztetésére szolgáló orvosi szem
- ▶ „Mindamellett hellyel-közzel meg-meghasadozott, itt-ott váratlan rés, fényesebb lyuk is keletkezett egy-egy futó pillanatra benne, s ez olyan volt, mint valami mélység hirtelen sejtelme, amelyből ilyenkor mintha egy sugár vetülne odafönről rám, egy gyors, fürkész tekintet, egy meghatározhatatlan színű, de mindenesetre kétségkívül világos szem - némiképp egy kissé az orvoséhoz hasonló, aki elébe egykor, még Auschwitzban kerültem.”
- ▶ ÁTSAJÁTÍTÁS AKTUSA (APPROPRIATION, ANEIGNUNG) = IPSZEITÁS ÉS EGO KÜLÖNBSÉGE
- ▶ „*ha viszont szabadság van*, akkor nincs sors, azazhogy - álltam meg, de csak lélegzetvételenyi szünetre -, azazhogy *akkor mi magunk vagyunk a sors*”
- ▶ A túlélés két egzisztenciamódusza = Köves Gyuri - Steiner és Fleischmann zsidó szomszédok közti vita:
- ▶ 1. **ÖNMAGASÁG (IRREFLEXÍV SELBSTHEIT): A SAJÁT SORS MINT A BŰN SZABADSÁGTUDATA**
- ▶ 2. **EGO (REFLEXÍV PSZICHIKUS TÁRGYISÁG): AZ ÁRTATLAN ÁLDOZAT MINT A PASSZÍV DETERMINÁCIÓ TUDATA**
- ▶ A két zsidó létforma közt az ontológiai különbséget a kizárólag a koncentrációs táborban megélhető muzulmántapasztalat jelenti: ez a saját sors mint a véges egzisztencia tanúságának alapja.

A KERTÉSZ-RECEPCIÓ ÉS A KORABELI HOLOKAUSZTIRODALOM

- ▶ „A kritikai elvárások fenti jellemzése után nem csodálkozhatunk azon, hogy a *Sorstalanság* 1975 táján közel sem abban az összetettségében vált olvasási tapasztalattá, mint amiben majd másfél-két évtizeddel később. Auschwitz irodalmi közvetítésének tagolt értelmezését és értékelését nyilvánvalóan nehezítette az is, hogy ez idő tájt a magyarországi szellemi életből a később holokauszt-diskurzusnak mondott szövegegyüttes és szemléletforma szinte teljeséggel hiányzott, s ez szűkre szabta a témát megszólaltató regény lehetséges kontextualizálását.”

Szirák Péter: *Kertész Imre*. Kalligram, Pozsony, 2003. 16.

„Az új magyar próza megidézett harmadik nemzedékének tehát nem a különbözés, hanem a megkülönböztetés volt a meghatározó erejű élménye. A kirekesztettség és az üldöztetés történelmi tapasztalata ébresztette fel sokakban azt az újfajta (morális indítékú) szolidaritást, amely már nem a születés, és nem is az életforma, hanem a közös sors, az átélt szenvedés parancsa.” (FÖLDES ANNA)

AZ IRODALMI HOLOKAUSZTKRITIKA DISKURZUSA

- ▶ Sanders Iván: *Tétova vonzalmak. Zsidó témák a kortársi magyar irodalomba.* In: Új Látóhatár, 1975. 5.
- ▶ Zsadányi Oszkár *A magyar zsidóság tragédiájának visszhangja a magyar irodalomban.* In: Évkönyv 1975/76. MIOK.
- ▶ Katona Ferenc: *Zsidó problémák a modern magyar irodalomban.* In: Évkönyv 1975/76. MIOK.
- ▶ Földes Anna: *Gyermekszemmel egy történelmi sorsfordulóról.* In: *Próza jelen időben,* Gondolat, 1976.
- ▶ Földes Anna: *The Survivors of the Holocaust.* In: *The New Hungarian Quarterly,* 1976. 64.
- ▶ Földes Anna: „*Tudja-e, mi az üldöztetés?*” *Gondolatok az emlékezés regényeiről.* In: *Vigília,* 1977. 1.
- ▶ Várnai Pál: *A zsidóüldözés éve a mai magyar irodalomban.* In: *Menora Egyenlőség,* 1978. november 18. 733. szám

Az öt regényben kapott először szót „a magyar népnek a második világháború alatt átélt, egyetemes tragédiáján belül, a magyar zsidóság külön megpróbáltatása”, „az üldöztetés tényének és következményeinek elemzése”. FÖLDES ANNA

- ▶ **A tapasztalati világban szituált gyermekhősök szerepeltetése.** Miután a főszereplőknek nincs birtokukban a történések distanciált megértéséhez szükséges absztrakció intellektuális eszköze, a kiszolgáltatott áldozat és a pusztító világ közt kiélezett ellentmondás felerősíti az érzelmi hatást. Az idősíkváltásoknak és a történeti források citálásának célja, hogy ellene hassanak a korszak gyermeki látószögéből eredő beszűkítő ábrázolásának.
- ▶ **A gyermekszereplők érzelmileg autentikus megformálása sajátos líraiságot kölcsönöz az epikai szövegeknek.** A lírai hangnem mellett a személyesen megélt drámai határhelyzetek, a pontosan megörökített részletek a történelmi dokumentációval együtt adják ki a művek művészi igazságát.
- ▶ **A gyermeki látásmódot jellemző naivitás mögött egészséges erkölcsi érzék és a közvetlenül észlelhető környezet behatárolt tudása húzódik meg.** Mindez nem zárja ki a megalkuvás nélküli, ártatlan hitet az igazságban, a kiszolgáltatott felnőttek, hozzátartozók látványának és a világrend fenyegető összeomlásának a főszereplők számára felfoghatatlan és érthetetlen eseményként való regisztrálását. **A naiv szemlélet ellenpontosaképpen az elbeszélésmód az utólagos társadalmi tudás és történelmi önkritika szempontjait közvetíti.**
- ▶ **A művek legeredetibb közös attribútuma kérdésfelvetésük egyetemes volta:** a háború utáni dokumentum-jellegű írásokat az egyszerűség, partikularitás jellemezte, az új irodalmi hullám alkotásaiban viszont nagy szerepet kapnak a felhasznált, a fikcióba beépített dokumentumok, amelyek a személyes tapasztalatok kiegészítésére, az egyedi sorsok kitágítására szolgálnak.

A HAJTŰKANYAR TÁRSADALMI HATÁSA

A legnagyobb hatást a társadalmi emlékezetre Ember Mária regénye gyakorolta, miután Száraz György a regény elolvasása után tanulmányt írt a magyar zsidókérdés történetéről.

SZÁRAZ GYÖRGY: EGY ELŐÍTÉLET NYOMÁBAN. GONDOLATOK EGY KÖNYV OLVASÁSA KÖZBEN.

In: Valóság, 1975. 8. 60-82.

KÖNYV: *Egy előítélet nyomában.* Magvető, 1976.

1. Bibó írása óta ez volt az első szöveg, amely történelmi összefüggésben tekintette át a zsidókérdést, s felvette a magyar politika és a társadalom felelősségét
2. a téma felvetés kiindulópontját a *Hajtűkanyar* mottója jelentette, amely nem zsidó sorsként, hanem a magyar történelem részeként definiálta a holokausztot
3. a könyvet 50.000 példányban adták ki, a köteteket gyorsan elkapkodták
4. az író rengeteg olvasói levelet, illetve meghívást, előadói felkérést kapott
5. a *Hajtűkanyar* jelentősége: az egyetlen magyar holokausztregény, amely Száraz György könyvén keresztül képes volt ráirányítani a kortárs társadalmi emlékezet figyelmét a vészidőkre, s az irodalmi diskurzuson túl a szélesebb társadalmi nyilvánosságban tematizálni a traumatikus múltat

HOLOKAUSZTIRODALOM A HETVENES ÉVEKBEN

1. **Fergeteg.** Szerk: Sík Csaba. Magvető, 1970
2. **Mezei András: Kezdetben.** Szépirodalmi, 1970
3. **Gáll István: Napimádó.** Szépirodalmi, 1970
4. **Markos György: Vándorló fegyház.** 1971
5. **Julesz Miklós: Kirándulás a pokolba.** 1971
6. **Zalka Miklós: A távolban Kánaán.** Magvető, 1971
7. **Rózsa Ágnes: Jövölesők. Nürnbergi lágernapló 1944-1945.** Kriterion, 1971 (Magvető 1978)
8. **Vadász Ferenc: Ma mások halnak meg.** Kossuth 1972
9. **Barabás Tibor: Kereszt a hegytetőn.** 1972
10. **Darvas József: Részeg eső.** Szépirodalmi 1972
11. **Gera György: Terelőút.** Magvető 1972
12. **Thury Zsuzsa: A bécsi országút.** Szépirodalmi, 1973
13. **Gergely Ágnes: A tolmács.** Szépirodalmi, 1973
14. **Gerencsér Miklós: Fekete tél.** Szépirodalmi, 1973
15. **Sásdi Sándor: A rigó sírja.** Szépirodalmi, 1973
16. **Földes Mária: A séta.** Kriterion 1974
17. **Ember Mária: Hajtűkanyar.** Szépirodalmi 1974. 1977
18. **Bárdos Pál: Az első évtized.** Szépirodalmi, 1975
19. **Moldova György: Szent Imre-induló** Szépirodalmi 1975
20. **Gyertyán Ervin: Szemüveg a porban.** Magvető, 1975
21. **Kertész Imre: Sorstalanság.** Szépirodalmi, 1975
22. **Mementó. Magyarország 1944.** Kossuth, 1975
23. **Kerényi Grácia: Utazások könyve.** 1977
24. **Galló Olga: Tíz hónap Babilon.** 1978 (lágerregény)
25. **Hollós Korvin Lajos: Böjti szelek és más szatirikus írások.** Magvető 1979
26. **Fazekas György: Miskolc-Nyiznyij Tagil-Miskolc.** 1979

Michael Seidman „az antifasizmus három minimuma”

- ▶ 1. Az antifasizmus számára a **fasizmus elleni harc** jelentette a legfontosabb prioritást. Ennek okán bár az antifasiszták elutasították a megalkuvást nem ismerő antikommunizmust és antikapitalizmust, a köztük fennálló világnézeti különbségek dacára együttműködtek a kommunistákkal és kapitalistákkal a tengelyhatalmak elleni többfrontos háborúban.
- ▶ 2. Bár a **zsidókérdés** nem játszott centrális szerepet benne, az antifasizmus elutasított minden összeesküvés-elméletet és bűnbakképző antiszemitizmust, amelyben a zsidókat és a plutokratákat hibáztatták a társadalmi, gazdasági és politikai problémákért, különösen az antifasiszta háború előkészületeiért.
- ▶ 3. Az antifasiszták **ellenezték a pacifizmust**, a fasiszták elleni hosszú és globális háborúhoz feltétlenül szükségesnek látták az államhatalom meglétét. A fasizmussal szemben harcban az antifasizmus nem elégedett meg az ellenséges attitűddel, hanem konkrét áldozatot igényelt minden hívétől.
- ▶ „Ebben az ideológiai képződményben 'Auschwitz' vagy 'a nácik' a történetileg megvalósult 'ember' teljes körű tagadásaként jelennek meg. (...) Eszerint a fasizmussal az anti-ember lépett elő, és így az antifasizmus az ember vallásává válhat, amely szimbólumait az embernek ugyanebben a megtagadásában találhatja meg.”
Rolf Peter Sieferle: *Finis Germania - Idea conservativa.*